

Araştırma Makalesi / Research Article

İSLAMCILIK- MUHAFAZAKÂRLIK İKİLEMİNDE ERKEN DÖNEM MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ

Kubilay DÜZENLİ¹

Öz

Millî Görüş Hareketi, 1970'ler Türkiye'sinde İslami hassasiyet ve değer yargılarını önceleyerek siyaset yapma amacı güden bir siyasal-toplumsal harekettir. Hareket, Türk siyasal yaşamının son 50 senesine olan etkisi bağlamında belirli dönemlere ayrılarak incelenebilmektedir. Bu kapsamda 1969-1980 yılları Millî Görüş Hareketi'nin erken dönemi olarak nitelenmelidir.

Bu çalışmanın amacı söz konusu zaman diliminde Millî Görüş Hareketi partileri olan Millî Nizam Partisi (MNP) ve Millî Selamet Partisi (MSP)'nin siyasal-toplumsal kimlikleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmak ve İslamcılık-muhafazakârlık ikileminde bu iki partinin nerede konumlandırılacağı sorusuna yanıt vermektir.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle İslamcılık ve muhafazakârlık düşünceleri karşılaştırılmalı biçimde incelenmiş sonrasında 1970'ler Türkiye'sindeki siyasal gelişmeler Millî Görüş Hareketi bağlamında analiz edilmiştir. Son olarak ise MNP ve MSP'nin temel metinleri ile Necmettin Erbakan'ın konuşmalarından faydalanılarak erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin siyasal kimliği hakkında bir değerlendirmede bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Muhafazakârlık, Millî Görüş Hareketi, Söylem

JEL Kodu: Z28.

IN THE DILEMMA OF ISLAMISM AND CONSERVATISM EARLY PERIOD NATIONAL OUTLOOK MOVEMENT

Abstract

The National Outlook Movement is a political-social movement which aim to produce policy by prioritizing Islamic sensitivity in Turkey in the 1970's. The movement can be analyzed in terms of its impact on the last 50 years of Turkish political life by dividing it into certain periods. In this context between the 1969 and 1980 should be described as the early period of National Outlook Movement.

The aim of this study is to make a comprehensive assessment of the political-social identities of the National Outlook Movement parties, -the National Order Party (NOP) and the National Salvation Party (NSP)-, and to answer the question of where these two parties can be positioned in the Islamism-conservatism dilemma.

For this purpose, first of all, the ideas of Islamism and conservatism were analyzed comparatively, and then the political developments in Turkey in the 1970s were analyzed in the context of the National Outlook Movement. Finally, it is aimed to make an evaluation about the political identity of the early period National Outlook Movement by making use of the basic texts of NOP and NSP and the speeches of Necmettin Erbakan.

Keywords: Islamism, Conservatism, National Outlook Movement, Discourse

JEL Codes: Z28.

¹ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, kduzenli@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3662-2656.

Başvuru Tarihi (Received): 06.09.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Etimolojik köken bakımından “idea” (fikir) ve “oloji” (bilim) sözcüklerinin birleşimiyle oluşan ideoloji kavramı, siyaset bilimi çalışmalarının odağında yer almaktadır. Kavramı sistematik bir temelde ve bugün sahip olduğu anlam çerçevesinde kullanan ilk kuramcı; Destutt de Tracy olmuş ve fikirler vasıtasıyla toplumların yeniden biçimlendirilebileceğine referansta bulunulmuştur (Atılğan, 2019: 286-287). Siyasi ideolojilerin atası niteliğindeki liberalizm; mutlak monarkların, anayasa ve meclis gibi kurumlar ile sınırlandırılmalarını öngören yeni bir toplumsal-kültürel zihni anlayışın ürünüdür.² Mclellan (2009: 2) siyasi ideolojilerin doğuşunu, demokrasinin küresel ölçekte karşılık bulan bir değer hâline gelişi ve kitle hareketlerinin, siyasal yaşamda belirleyici olmaya başlamasıyla ilişkilendirmektedir. Siyaset bilimi çalışmalarında sıkça konu edinen bir başka kurum ise siyasi partilerdir. Boogers ve Voerman, (2010: 76), Webb (2005), modern dönemde siyasal partilerin üç temel işlevi olduğunu söylemekte ve bunları; i) siyasal-toplumsal meseleleri bir parti programı temelinde ele almak, ii) örgütlü bir bütün oluşturmak ve iii) seçimlerde daha fazla sayıda kişinin desteğini almak için mücadele etmek olarak sıralamaktadır. Bir siyasi partinin, temel metinleri ve uyguladığı politikalar bağlamında, ideoloji spektrumun neresinde yer aldığı sorunsalı, siyasi partilerin kimlik ve politikalarını konu edinen akademik çalışmalarda, sıklıkla tartışılan bir olgu niteliğindedir.³

Bu çalışmada Millî Görüş Hareketinin erken dönemi olarak adlandırılabilir 1969-1980 seneleri arasında hareketin, kurumsal siyasetteki temsilcisi Millî Nizam Partisi (MNP) ve Millî Selamet Partisi (MSP)’nin siyasal-toplumsal kimliğine ilişkin değerlendirmede bulunmak ve yine partinin, ideolojik manada İslamcılık-muhafazakârlık ikileminde nerede değerlendirmesi gerektiği sorusuna yanıt vermek amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde, metin ve söylev analizine başvurulmuş, bu kapsamda; MNP ve MSP’nin program, tüzük ve diğer temel metinleri ile Millî Görüş Hareketi lideri Necmettin Erbakan’ın ilgili dönemde yaptığı meclis konuşmaları ve basına yansıyan diğer demeçleri incelenmiştir.

Çalışmanın planı dahilinde ise birinci bölümde muhafazakârlık ve İslamcılık ayrıntılı biçimde ele alınmış, İslamcılığın, Türkiye coğrafyasındaki gelişiminden bahsedilmiş; ikinci bölümde Millî 1969 seçimlerinden başlanarak 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar ki süreçte güncel siyasette meydana gelen gelişmeler, MNP ve MSP’yle ilişki kurularak incelenmiş, son bölümde ise Millî Görüş Hareketinin erken dönemi hakkındaki literatür ışığında MNP-MSP’nin siyasal-toplumsal kimliği, muhafazakârlık-İslamcılık ikiliğinde tartışılmıştır.

1. Birer Siyasal İdeoloji Olarak Muhafazakârlık ve İslamcılık

1.1. Geçmiş Muhafaza Arzusu ya da Yeniye Tepki: Muhafazakârlık

Muhafazakârlık bir ideoloji olarak 19.yy’ın ilk çeyreğinde, Restorasyon Fransa’sında tarih sahnesine çıkmış fikri dayanağını modernizme karşı çıkış ve gelenekçiliği seker bir bakış açısıyla savunmak üzerine temellendirmiştir. Muhafazakârlık, 14.yy’dan başlayarak birbiri sıra vuku

² Söz konusu zihni değişimin esas itibarıyla Batı toplumları ile sınırlı olduğu gerçeği, bu çalışmanın kurgusal temelini oluşturan İslamcılık-muhafazakârlık ayrımının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

³ Parti kimliği meselesi gerek Türkçe gerekse de başka dillerdeki literatürde yoğun biçimde işlenen bir konu niteliğindedir. Uluç (2014)’de liberalizm-muhafazakârlık ikiliğinde Turgut Özal’ın siyaset anlayışı ve Anavatan Partisi (ANAP)’ın siyasal kimliğini incelemiş, Yıldız (2004)’de Millî Görüş hareketinin yaşadığı gelenekçi-yenilikçi ayrışması çerçevesinde, yenilikçilerin dolayısıyla AK PARTİ’nin “yeni muhafazakâr demokratlığının”, İslamcılık, muhafazakârlık, milliyetçilik ve liberalizme olan ilişkisini incelemiş, Fedayi (2004)’de yine AK PARTİ özelinde yaptığı çalışmada partinin, kuruluş evresinde siyasal kimlik meselesini görece arka plana iterek hizmetleriyle görünür olmak amacını taşıdığını söylemiştir. Farklı ülkelerdeki siyasi partilerin kimlikleri inceleyen çalışmalarda ise Edwards ve Beech (2016) Avusturya ve Britanya İşçi Parti’lerinin siyasal söylem ve ideolojik konularını karşılaştırmalı biçimde ele almış; Honneth (2010) yeşil hareketin ve Yeşiller Partisinin Alman siyasetindeki pozisyon ve kimliğini incelemiştir.

bulan ve insanlık tarihinde ileriye doğru atılan birer adım biçiminde nitelenen; Rönesans, Reform, Aydınlanma Devrimi ve Fransız Devrimi gibi tarihi-sosyal gelişmeleri sonuçları bakımından eleştirel bir göz ile değerlendirmektedir. Modernlik devriminin, farklı veçhelerine karşılık gelen ve siyasi-sosyal yaşamda önemli değişikliklere kaynaklık eden bu süreç neticede; aile, cemaat gibi kutsal değer ve kurumlar ikinci plana itilmesine, değer yargılarının aşınmasına, toplumda kargaşa ve çözülme hâlinin egemen olmasına sebebiyet vermiştir (Karatepe, 2011: 52). Bu bağlamda muhafazakârlığın aydınlanmacı akıl karşısında “dogma” ve “önyargının”, yani geleneğin müdafaası hâli biçiminde niteleyebilmek mümkündür (Güngörmez, 2004: 12).

Güler (2014: 127) muhafazakârlığın, modernite karşısındaki tepkiye dayalı pozisyonunu değerlendirirken, temel bir çelişkiden bahsetmektedir. Yazarın ifadesiyle, muhafazakârlık; modernitenin ortaya çıkardığı toplumsal, kültürel, siyasal değişime karşı bir tepki hareketi olsa da kuram hâline geldiği tarihsel koşullar bakımından diğer siyasi ideolojilere benzer biçimde “modernizmin çocuğudur” yani muhafazakârlık, bir yandan modernizm fikri ve modernlik olgusuna şiddetli biçimde muhalefet sergilemekte; bir diğer yandan ise fikri olgunluğa erişimini - belirli ölçülerde- modern dönemin siyasi ve sosyal olaylarına borçlu gözükmektedir.

Muhafazakârlık aynı zamanda değişik veçheleri ön plana çıkartılarak tanımlanabilecek bir olgudur. Huntington (1957: 454-455)’a göre; muhafazakâr düşünce; feodal dönemde toprağa bağlı yaşayan geleneksel sınıfların; Fransız Devrimi’ne, liberalizme ve burjuva sınıfının yükselen gücüne yönelik tepkisi, bir sosyal sınıfın çıkarları veya bir tarihi olgunun tenkit edilmesinden bağımsız; adalet, düzen, denge ve ılımlılık gibi değerlerin savunusu veya yerleşik kurum ve değer yargılarının muhafazasından yana olanların geliştirdiği savunma mekanizması biçiminde ifade edilebilmektedir. Beneteon (1991: 10) ise muhafazakârlık üzerine yaptığı değerlendirmede; kavramın, sınırlarını kesin şekilde belirlemenin güçlüğüne vurgu yapmakta ve muhafazakârlığın tarihi bir gerçeklik olduğunu söyledikten sonra bir ideoloji olarak muhafazakârlığı; modern zamanlarda doğan ve ona karşı çıkan bir fikri hareket biçiminde tanımlamaktadır. Brennan ve Hamlin (2004: 676)’in muhafazakârlık tanımında ise kavramın, siyasetle olan yönü görece göz ardı edilmekte ve muhafazakârlık, insan doğasına ilişkin şüphecilik ve statükonun devamlığından yana tavır alma eğilimi biçiminde nitelenmektedir. Heywood ise (2012: 75) muhafazakârlığın; değişim karşısında direnç gösterme ve şüphenin salık verilmesini öngören bir felsefe olarak tasvir edilebileceğini söylemekte, Güler’de (2014: 117) benzer şekilde diğer siyasi ideolojilerdeki “dünyayı değiştirmek” arzusunun, muhafazakâr düşüncede yerini, geleneksel dönemin kurum ve öğretilerinin, modernlik devrimi karşısında savunulmasına bıraktığını söylemektedir. Fernandes ve Mandel (2014: 80)’in muhafazakârlık tanımında ise literatürdeki farklı tanımlamaların üzerinde uzlaşılan noktalar ön plana çıkarılmakta ve bunlar; i) siyasal-sosyal belirsizlikten kaçınma ve ii) toplumsal normların benimsenmesi ve savunulması biçiminde sıralanmaktadır.

Muhafazakârlık, diğer siyasi ideolojilere benzer biçimde kimi temel değer-savunular üzerine inşa edilmiş ve uygulamada farklı pratikleri bünyesinden çıkarmış bir düşünsel akımdır. Heywood (2013: 85-94) muhafazakârlıkla ilgili değerlendirmesinde i) gelenek, ii) beşerî eksiklik, iii) organik toplum anlayışı, iv) hiyerarşi ve otorite ve v) mülkiyet kavramlarının, ideolojiyi tanımlar iken atıf yapılması gereken değerler olduğunu söylemektedir. Esasında bu beş temel ilke, birbiriyle ilişkilidir ve bir bütün olarak muhafazakâr düşüncüyü açıklamaya yaramaktadır.

Gelenek ve beşerî eksiklik, bir yönüyle muhafazakâr düşüncenin; modernlik karşısında geliştirdiği kuşkuculuğun açıklayıcısıdır. Zira muhafazakârlıkta, insan; doğuştan kimi kusurlara sahip bir varlık olarak tahayyül edilmektedir ve karar alma sürecinde en sağlıklı yolun, geçmişin yaşanmışlıklarından yararlanmaktan geçtiği savunulmaktadır (Birler, 2017: 321). Organizmacı toplum anlayışı ve sosyal gruplar arasındaki ilişkilerin, hiyerarşi ve otorite kavramlarının belirleyiciliğinde zuhur etmesi de muhafazakârlığın, diğer siyasi ideolojiler karşısındaki ayırım noktalarından bir tanesini oluşturmaktadır. Tarihi kökeni, Antik Yunan filozoflarından Platon’un

fikirlerine değin götürülebilen organizmacı toplum prensibine göre, bir organizmayı oluşturan uzuvların, tek başlarına bir anlam ifade etmeyip bir bütün olarak çalışmaları hâlinde sağlıklı bir işleyiş sergilenebildiği gibi bir toplumda barış ve huzur ortamının sağlanması da ancak farklı sosyal grupların uyum içinde yaşamalarından geçmektedir (Zabcı, 2020: 99). Bir kurum olarak otoritenin varlığı bu kapsamda zorunluluk hâlini almakta, gerek felsefi manada sosyal eşitliğinin tesisi mümkün olmayan bir değer olduğu gerekse de uygulamada otorite/otoritelerin varlığının toplumsal düzenin ayrılmaz parçalarından bir tanesi olduğu görüşü, yaygın biçimde kabul görmeye başlamaktadır (Duman, 2017: 147). Hiyerarşi ise muhafazakârlık açısından, otoriteye ilişkin vurguyu güçlendirici bir kavram niteliğindedir ve sözleşme yükümlülüğü olmadan hayatın her alanında ast-üst ilişkisinin varlığını meşru kılmaya yaramaktadır (Heywood, 2013: 93). Son olarak mülkiyet kavramı; muhafazakârlıkta, liberalizme göre daha farklı bir bakış açısıyla, bireysel iyeliğin; nesiller arasında mal aktarımını sağlaması ve başta aile olmak üzere kimi geleneksel kurum/değerlerin yozlaşmasının önüne geçilmesi ile ilişkilendirilerek savunulmaktadır (Akkaş, 2003: 250).

Muhafazakârlık temelde insanların içinde yaşadıkları güvenli ve rahat ilişkilerden, daha iyi olacağı vaat edilen geleceğin belirsiz yararları uğruna vazgeçmenin içerdiği tehlikelere karşı verilmiş bir tepki olarak nitelense de (Aytaç, 2017: 117) uygulamada muhafazakâr kimlikli ideolog ve siyaset adamlarının özgürlük-otorite ikilemindeki konumlandıkları nokta ve geleneğin savunusunda sekte mi yoksa ılımlı oldukları sorusuna verilen yanıt çerçevesinde, farklı muhafazakârlık biçimlerinin varlığından bahsedilebilmektedir. Bu kapsamda; toplumsal kurum ve olguların devrimci bir bakış açısı dahilinde topyekûn bir dönüşüme uğramasındansa, aşamalı bir dönüşüm sürecine tabi kılınmaları gerektiğini savunan “geleneksel muhafazakârlık”, sosyo-politik temelde geleneksel muhafazakârlığa içkin değerlerin gerekliliğini savunmakla birlikte, ekonomide serbestlik taraftarı “liberal muhafazakârlık”, devletin ekonomiye ek olarak siyaset, idare, sosyal, kültürel ve dini yaşamda da müdahillik seviyesinin, asgari düzeye indirilmesini yeğleyerek istisnai bir muhafazakârlık anlayışı olarak nitelenmeyi hak eden “liberter muhafazakârlık” ve özellikle ABD’de etkili olan ve diğer muhafazakârlık anlayışlarından, aktif dış politika savunusuyla ayrışan “yeni muhafazakârlık” (neo-conservatism) (Torun ve Köni, 2013: 191-194) literatürde yer edinen kimi muhafazakârlık anlayışları olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. İmparatorluğu Yıkımdan Kurtarmak Gayesinden Millî Görüş Siyasetinin İnşasına: İslamcılığın Temel Esasları ve Türkiye’de İslami Siyasetin Gelişimi

İslamcılık, en genel manada 19.yy. ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’nun merkeze uzak coğrafyasında temelleri atılan ve kısa süre içinde kimi Osmanlı devlet/fikir adamları tarafından da benimsenen bir fikri akımdır (Mardin, 1991: 11). İslamcılığın ortaya çıkışı ve gelişimi temelde, batılı devletlerin, İslam dünyasındaki yayılcılığından bağımsız düşünülmemelidir. Söz konusu coğrafyada, siyasi, toplumsal, askeri, kültürel ve ekonomik gelişmelerin ürettiği sorunlar bağlamında İslami nitelikli bir tepkinin oluşum süreci hızlanmıştır (Bulut, 2018: 117). İslamcılık çalışmalarında dikkat çekici nitelik arz eden bir başka mühim sorunsal ise tarihi ve coğrafi anlamda İslamcılık pratiklerinin sınıflandırılması meselesidir. Gaub (2014: 1)’in ifadesiyle; modern İslamcılığın doğuşu, Osmanlı Devleti’nin yıkılış sürecine kadar götürülebilmektedir ve 21.yy’da İslam dünyasında yaşanan üç önemli gelişme yani; 1924’te genç Cumhuriyet’in halifeliği ilga etmesi, 1928’de Mısır’da Müslüman Kardeşler’in kurulması ve 1932’de Suudi Arabistan’ın devlet statüsü kazanması, İslamcılığın 20.yüzyıldaki gelişimi açısından kritik öneme sahiptir. Bu çalışmanın sınırlılığı dahilinde İslamcılık, Türkiye’deki gelişim ve siyasal yaşama etkisi bakımından incelenecektir.

Kara (2013: 22) İslamcılık düşüncesinin, Türkiye’deki tarihi serüveni hakkında yapmış olduğu değerlendirmede “İttihad-ı İslam Politikaları Dönemi” olarak adlandırdığı ilk dönem İslamcılıktan bahsederken esaslı bir kırılmayı vurgulamakta ve İslamcılık çalışmalarında 1870’lerin ayrı bir

öneme haiz olmasını; İttihad-İslam fikrinin ancak bu tarihten başlanarak siyasal yaşam ve fikir dünyasında etkili olmasıyla açıklamaktadır. Yazara göre, İslamcılığın gündelik yaşama olan etkisi bağlamındaki kimi tartışmalar (kâfiri taklit, bilim-din çatışması, geleneksel-modern mektep vb.) geçmiş dönemlerde de yaşanmış olsa da bir fikir akımı olarak İslamcılıktan bahsedebilmek mümkün olmamıştır. Söz konusu zaman diliminin, İslamcılık düşüncesinin gelişimi bağlamındaki ayırt ediciliği 19.yy.’ın Osmanlı Devleti için modernleşme veya Ortaylı’nın (2014) ifadesiyle “İmparatorluğun en uzun yüzyılı” olmasıyla ilişkili biçimde de değerlendirilebilmektedir. Bu değerlendirmeye zemin teşkil eden esas gelişme; Tanzimat (1839) ve bilhassa Islahat (1856) Fermanı’nın yayımlanmasını takiben Müslüman kamuoyunda İslam tebaasının, gayrimüslimler karşısında geri plana itildiği ve toplumsal yaşamda gayrimüslimlere ayrıcalıklar tanınmaya başlandığı görüşünün güç kazanmaya başlaması olmuştur (Gülalp, 2003: 28). Yine 19.yy. vurgusunu saklı tutarak yaptığı değerlendirmede, Gencer (2013: 69-72) ise İslamcılığı, söz konusu dönemde güçlenen ve Batı’nın da etkisiyle İslam dünyasında gerçekleşen sekülerleşme sürecinin çıktısı niteliğindeki bir ideoloji olarak tanımlamaktadır.

Bu bağlamda İslamcılığın, iki temel boyuta sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bir siyasal ideoloji olarak; ulus devletler çağının, kısmi veya tam sekülerleşmesine karşı ortaya konan tepkinin ifade edilmesi ve mevcut düzen karşısında alternatif bir sistemin inşasına yönelik vizyonun sergilenmesi. Söz konusu düzen karşıtlığı, başka bir bağlamda İslamcı siyaset-muhafazakâr siyaset ayrılığına da zemin teşkil etmiş, çok partili dönemde muhafazakârlık veya muhafazakâr siyaset anlayışı, dindar bir toplum ve dini değerlerin, kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmak amacının taşımakla birlikte, resmi ideolojiyle kurduğu ilişki çerçevesinde, dinin mutlak anlamda idareye egemen olması noktasında ciddi çekinceler geliştirmiş iken, İslamcı siyaset açısından böylesi bir durum gündeme gelmemiştir (Baykal, 2021: 42). Mardin’e (1991: 11-12) göreyse, İslamcı siyasetin iki boyutu her ne kadar birbirleriyle açıktan bir çelişki taşımıyor olsa da İslamcı hareket içinde iki ayrı pratiğe kaynaklık etmekte; İslamcılığı bir hayat görüşü veya dünya rehberi olarak benimseyen aydınların fikir dünyasındaki İslamcılık ile geniş halk kitlelerinin gündelik yaşamında “İslami Nizam” arayışı, bu ikiliğin ifade biçimine dönüşmektedir.

Bir dünya görüşü olarak İslamcılığın temel dayanak noktası, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden başlayarak devlet elitinin, toplumsal kurtuluş ve refaha erişmek için Batıya öykünmelerine getirilen eleştiri olmuş; maddi kalkınmanın temelinde manevi kalkınmanın yer alması gerektiği ve istikrarın tesisinin ancak İslami töze dönüş neticesinde sağlanabileceği fikri kuvvetli biçimde savunulmuştur (Çınar, 2004: 174).

Erken dönem İslamcı hareket, mensuplarının düşünce dünyası ve Cumhuriyet’in ilk senelerinde İslami ve geleneksel değerlerin kamusal yaşamdaki görünürlüklerinin kısıtlanması sürecinde geliştirdiği tepkinin niteliği bakımından yekpare yapıda değildir. Bu kapsamda erken dönem İslami hareketin önde gelen temsilcileri arasında yer alan Said Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy), Şemsettin (Günaltay) gibi isimler, meşruti yönetim, din-milliyetçilik ilişkisi, İslam’ın gelişmeye mâni olup olmadığı gibi meseleleri eserlerinde tartışmışlardır (Duran, 2004: 131, Ünsal, 2004: 74-76, Çetinkaya, 2008: 77).

İslami hareketin bu dönemde yaşadığı bir başka kırılma, 1908 senesinde yeniden meşruti idareye geçiş neticesinde yaşanmış; halife kimliği ve İslam birliği düşüncesi çerçevesinde, merkeze uzak bölgelerde yaşayan Müslüman halk ile iyi ilişkiler geliştirmek isteyen (Aytepe, 2016: 174) II. Abdülhamid’in tahttan el çekilmesiyle başlayan süreçte, Türkçülük düşüncesinin, İmparatorluğu yıkımdan kurtarabilecek yegâne yol olduğu görüşü, iktidardaki İttihatçı kadrolar tarafından yaygın biçimde paylaşılmaya başlanmış ve İslamcı hareket, -Kurtuluş Savaşı’nı hariç tutar isek 1970’li yıllarda Millî Görüş Hareketi’nin partileşeceği döneme kadar sürecek olan geri çekiliş sürecini başlatmıştır. Bu geri çekilişi, muhafazakârlığın, İslamcı düşünsel sistemde sahip olduğu nüfuz

alanının genişlemesi biçiminde değerlendirebilmekte mümkündür. Zira Cumhuriyet döneminde, sahip olduğu yasal zemin bütünüyle ilga edilmiş bir hareket olarak İslamcılık, cari rejimle olan ilişkisini muhafazakârlık kanalıyla sürdürmek istemiş ve muhafazakârlığa araçsal bir değer atfetmiştir (Aktay, 2003: 349). Kemalist rejimin, dini öğretiyi; hurafelerden arındığı ölçüde toplumsal ahlâk ve vicdanı “tertiplenebilecek” bir kurum olarak değerlendirmesi (Bora, 2012: 118), muhafazakârlık düşüncesinin İslamcılık bünyesinde kazandığı zeminin anlaşılabilmesi bakımından da faydalıdır. İslamcı düşünürlerin, Meşrutî idareden Cumhuriyet’e devrettikleri mirasın esasını; devlet idaresinde ve gündelik yaşamda İslamiyet’in özüne uygun biçimde hareket edilmesi gerekliliği ve Avrupa medeniyetinin, maddi-manevi yönü ayırımının unutulmadan, yalnızca maddi yönün öykünülecek bir değer olarak görülmesine ilişkin söylem oluşturmaktadır (Bora, 2017: 416).

I. Dünya Savaşı’nın Osmanlı ordularının, mağlubiyetiyle noktalanmasını takip eden süreç hem yurdun bütünü hem de İslamcı hareket için daha önce deneyimlenmemiş bir olguyu yaşamak mecburiyetini beraberinde getirmiş; Nisan 1920’de Ankara’da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) öncülüğünde yürütülen Millî Mücadele neticesinde, işgalci kuvvetlerin Anadolu coğrafyasından defî mümkün olabilmıştır. I. Dönem TBMM’yle ilgili değerlendirmeler bağlamında üzerinde hemfikir olunan noktaların başında; meclis üyelerinin arasında derin dünya görüşü farklılıklarının bulunduğu gelmektedir (Şengil, 1996: 75, Güneş, 2017: 131, Çavdar, 1995: 219-220, Berkes, 2016: 501-503.) Demirel (2003)’in⁴ aksi yöndeki savunusuna karşın milletvekilleri arasındaki bu ayrılık⁵ temelde gelenek/din-modernizm ikiliğinde geliştirdikleri tavırdan kaynaklanmaktadır ve Kurtuluş Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasının ardından yenilenen meclis seçimleri neticesinde, oluşan kompozisyon, I. Dönem (1920-1923) TBMM ile mukayese edildiği takdirde, bu gerçeklik daha rahat fark edilmektedir. I. Dönem TBMM üyelerinin, dörtte biri din adamı ve tüccarlardan oluşuyor iken; bu oran takip eden dönemde %15’e gerilemiş; asker ve eğitimciler ilk dönemde meclisin kabaca beşte birine karşılık gelmelerine karşın Cumhuriyet’in ilanı sonrasında meclis çoğunluğunun üçte birini oluşturur hâle gelmişlerdir (Steinhaus, 1995: 104). Meclisin, değişen üye yapısı Ete (2003: 48) tarafından kurucu kadronun, Millî Mücadele yıllarında, içte birliği sağlayabilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu İslami desteğe artık gerek duymaması ile ilişkilendirilmektedir. Bu süreçte İslamcı çevreler; hareketin Türkiye’deki tarihi gelişimiyle uyumlu biçimde, nüfusunun ekseriyeti Müslüman olan diğer ülkelerden farklı olarak radikal nitelikli bir direniş-kurtuluş hareketi başlatmaktansa, mümkün ölçülerde siyasal sistemin sınırları içinde kalmayı yeğlemişler; İslamcı aydınlar çalışmalarını, mevcut sistem içinde dini kimliğin korunması ve geliştirilmesi meselesi üzerinde yoğunlaştırmışlardır (Aykaç ve Durgun, 2018: 157). 1924 senesinde halifeliğin kaldırılması ve 1928 senesinde “Türkiye Devleti’nin dini İslam’dır” hükmünün 1924 Anayasası’ndan çıkartılmasıyla İslamcı çevrelerin yaşadığı mağlubiyet hissi iyice kuvvetlenmiştir (Aktay, 2008: 26). Tek parti idaresinin; İslami öğreti ve değer yargılarını, kamusal yaşamda daha az görünür kılmak yönündeki politikalarında ancak II. Dünya Savaşı sonrasında, çok partili demokrasiye geçiş ile bir yumuşama görülmüş; 1947’de hükümet denetimindeki okullar dışında din eğitiminin yapılmasına izin verilmeye başlanmış, 1948’de din derslerinin seçmeli ders olarak müfredata eklenmiş, 1949’da İslamcı kimliğiyle maruf

⁴ Demirel (2003) I. Meclis’te Muhalefet II. Grup isimli eserinde I. Dönem TBMM’de I. Grup üyesi mebusların, ilerici-modernleşme yanlısı II. Grup üyelerinin ise muhafazakâr-gelenekçi olarak gören değerlendirmeleri fazlasıyla temelsiz ve basmakalıp bulduğunu söylemekte; gerek iki grup üyesi milletvekillerinin ayrılmasındaki zorluk gerekse de iki grup arasındaki esas meseleyi Mustafa Kemal Paşa’nın yetkilerinin sınırları üzerindeki ihtilâf olarak gördüğü için böylesi bir değerlendirmede bulunmaktan kaçınmaktadır.

⁵ Kurtuluş Savaşı’nın hazırlık evresinde yurt genelinde yapılan toplantı ve kongrelerde geçmiş deneyimlerden alınan dersler doğrultusunda; partililik açık biçimde reddedilmişse de (Teziç, 1976: 225) I. Dönem TBMM’de farklı siyasal tercihlere sahip grupların olmadığını söyleyebilmek mümkün değildir. Meclis çatısı altında, İslamcı-gelenekçi, inkılapçı hatta Bolşevizm düşüncesine eğilimli mebusların varlığı bu durumu kanıtlar niteliktedir (Akın, 2014: 52-54).

Şemsettin Günaltay başbakan olmuş ve imam-hatip kurslarının faaliyet göstermeye başlamış, yine aynı sene içinde Ankara Üniversitesi bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulmuş, Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nda yapılan değişiklik çerçevesinde bazı türbelerde ziyaretçi kabulüne izin verilmeye başlanmıştır (Üstel, 2008: 241-242). Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), bu adımlar sayesinde bir dönem daha iktidarda kalabileceği kanaatine kapılmışsa da 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti (DP) karşısında ezici bir mağlubiyet almış ve 27 senelik tek parti idaresi sonlanmıştır.

DP, kuruluşundan iktidarı devraldığı 1950 senesine kadar siyasi faaliyetlerine son verilebileceği korkusuyla laiklik ve dini öğelerin toplumsal yaşamdaki görünürlüğü meselelerinde itidalli davranmayı tercih etmiş, seçimleri takiben ise kendisini destekleyen geniş toplumsal kesimlerin beklentisi doğrultusunda; dini konularda bir dizi yeni uygulamayı yürürlüğe koymuştur. Başta, Arapça Ezan okuma yasağının kaldırılması olmak üzere İmam-Hatip kursları, okula dönüştürülerek sayıları artırılmış, devlet radyosunda Kur'an-ı Kerim yayını yapılmaya başlamış, din derslerinin zorunlu hâle getirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe ve kadrosunun artırılmış, yurt genelindeki camii inşaatları çoğaltılmış, Hac vazifesini yerine getirmek isteyenler için döviz ödeneği ayrılmaya başlanmıştır (Koca, 2019: 303). Her ne kadar iktidarının ilerleyen senelerinde DP'nin, İslamcı çevrelerle kurduğu ilişkinin niteliğinde kimi değişiklikler vuku bulmuşsa da (Nal, 2005: 161-168) iki partili sistemde DP'nin desteklenmemesinin, CHP'ye yarayacağı düşüncesi nihayetinde İslamcı çevrelerin, desteğinin DP'ye kanalize olması sonucunu doğurmuştur. 1959 senesinde Menderes'in içinde bulunduğu uçağın düştüğü kazadan sağ olarak kurtulması iç siyasette başbakana, "evliyalık", "ilahi dokunulmazlık" gibi vasıfların atfedilmesini beraberinde getirmiş ve parti ileri gelenleri mevcut durumu, İslami yönü baskın bir söylem çerçevesinde değerlendirmekten geri durmamışlardır (Kırkpınar, 2018: 356-357.) Özetle, İslami hareket ve çevreler, II. Meşrutiyet dönemi itibariyle deneyimlemeye başladıkları geri çekilmeye, DP iktidarı döneminde ara vermişler ve kamusal yaşamda belirli ölçülerde görünür hâle gelmişlerdir (Çaha, 2004: 476). 27 Mayıs (1960) askeri darbesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında bu görünürlüğe ket vurulmuşsa da 1965⁶ senesi itibariyle bu durum, aşamalı biçimde değişmeye başlamıştır. Bu aşamada Türkiye'de İslamcı hareketin, gelişimi sürecindeki bir diğer kırılmanın 1969 seçimleri ve Necmettin Erbakan'ın bağımsız olarak Konya'dan milletvekili seçilmesi olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

2. Vesayetden Darbeye Türk Siyasal Yaşamında Uzun On Yıl ve Erken Dönem Millî Görüş Hareketi⁷

1970-1980 seneleri Türk siyasal yaşamının en hareketli dönemlerden biridir. Söz konusu zaman diliminde biri muhtıra neticesinde olmak üzere sivil siyaset iki kez kesintiye uğramış, 1961 Anayasası'nın idare-vatandaş ilişkilerini ve vatandaş temel hak ve hürriyetlerini görece özgürlükçü bir perspektifle yorumlayan maddelerinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiş, farklı koalisyon hükümetlerinin işbaşında olduğu bu yıllarda, ekonomik ve yönetsel istikrarın sağlanabilmesi mümkün olmamıştır. Yine aynı dönemde, Türkiye'de İslamcı siyaset, bağımsız bir özne olarak siyaset sahnesinde yer alma fikrini daha da derinleştirmiş ve yurt genelinde örgütlü bir yapıya dönüşmüştür.

⁶ İslami çevrelerin, 1960'ların ikinci yarısında AP ve Demirel'e sunmuş oldukları destek, dönemin önde gelen İslamcı şairlerinden Necip Fazıl Kısakürek tarafından "iyi eser verdiği için değil, kötü eserler hazırlayanlara zemin açmadığı" ve "beklediğimiz insan olarak geldiği için değil, gelmesinden korktuğumuz insan olmadığı ve beklediğimiz insanın gelmesine mahsus iklimi bugüne kadar ürkütmediği, incitmediği ve zedelediği" için verilen bir destek, olarak nitelenmekte (Kısakürek'ten akt. Sadoğlu ve Okutan, 2008: 97) ve bu yönüyle, İslamcı camianın 1960'lı yıllardaki fikri arayışına işaret etmektedir.

⁷ Millî Görüş'ün bir "hareket" olarak nitelenmesi esasında, siyaset yapma anlayışının yalnızca bir siyasi partinin varlığıyla ilişkilendirilemeyecek ölçüde girift nitelikte olması ve parti kapatma hadiselerinin ardından, tabanı bir arada tutularak, yeni bir siyasi partinin hızlıca teşkilatlandırılabilmesinden kaynaklanmaktadır (Baykal, 2021: 43).

1969 seçimleri öncesinde, dönemin olaylı Türkiye Odalar Birliği (TOB) seçimleri sebebiyle⁸, kamuoyunun yakından tanımaya başladığı bir isim olarak Necmettin Erbakan, iktidar partisi AP'ye Konya milletvekilliği adaylığı için başvuruda bulunsa da olumlu cevap alamamış; bunun üzerine, yine aynı şehirden bağımsız milletvekili aday olmayı tercih etmiştir (Arpacı, 2017: 61).

Erbakan, milletvekilliği adaylık sürecinden başlayarak, bağımsız bir milletvekili adayından daha çok bir siyasi parti genel başkanı gibi hareket etmeyi yeğlemiştir. Esasında bu tavır, Erbakan'ın kişisel tercihten çok Türkiye'de İslamcı siyasetin gelişimiyle ilişkilidir ve 1969 seçimlerinden çok kısa bir süre sonra İslamcı çevreler, Erbakan'ın liderliği altında Millî Görüş Hareketi'nin ilk siyasi partisi niteliğindeki Millî Nizam Partisi (MNP)'yi teşkilatlandırmışlardır. MNP kısa süre içinde, Isparta ve Tokat milletvekilleri, Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas'ın katılımıyla mecliste 3 kişi ile temsil edilemeye başlanmıştır (Ağırbaş, 2019: 28).

MNP temelde iki güçlük ile karşı karşıya kalmış bir siyasi partidir. İlk olarak, İslami camia veya İslamcı siyaset-düşünce adamları DP ve AP gibi oluşumlarda parti gündemini ve temel politikalarını belirlemek gibi bir misyona sahip değil iken MNP'de böylesi bir gereklilik hasil olmuş, ikinci olarak ise mevcut yasaların çizdiği sınırlar, din olgusunu siyasal yaşamın merkezinde konumlandıran bir siyasal hareket olarak MNP'nin faaliyet alanı önemli ölçüde daraltmıştır. 12 Mart (1971) muhtırası sonrasında, Anayasa Mahkemesi (AYM) partiyi, laikliğe aykırı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 165). Ulusal veya yerel ölçekli herhangi bir seçimin yapılmadığı bu dönem, Millî Görüş Hareketi dolayısıyla MNP için geniş toplumsal kesimlerle temas ve ideolojik pozisyonunun netleştirme meşguliyetiyle tamamlanmıştır.

1971 senesinin ilerleyen aylarında, siyasal yaşamdaki gelişmelere bağlı olarak muhtırayı takiben İsviçre'ye giden Erbakan, geri dönmüş; Ekim 1971'de yine Millî Görüş düşüncesine mensup ama hiçbir MNP'de görev almamış isimler tarafından Millî Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur (Çakır, 2013: 758). Millî Görüş Hareketi'nin, MNP; deneyiminden edindiği tecrübe çerçevesinde kurulan MSP'de bir taktik hamle olarak genel başkanlığa Süleyman Arif Emre getirilmişse de bu durum, parti tabanı veya üst kademelerinde Erbakan'ın liderliğine yönelik bir itirazın olduğu anlamına gelmemektedir.⁹ Öyle ki Emre'nin kurucu genel başkanlığına karar veren de Erbakan'dır (Asiltürk'den akt. Arpacı, 2017: 226). Parti yönetiminin uygun koşulların oluştuğuna kanaat getirildiğinde, Erbakan; aktif siyasete geri dönmüş ve MSP'ye üye olmuştur.

MSP, Ekim 1973 seçimlerinde; kamuoyundaki yaygın beklentinin aksine, önemli bir başarı sergilemiş; aldığı %11,8 oy ve kazandığı 48 milletvekiliyle, CHP ve AP'den sonra, meclisin üçüncü büyük grubu olmaya hak kazanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018: 252). Aynı sene içinde yapılan 1973 yerel seçimlerinde MSP, diğer siyasi partilerden farklı olarak; ayrı bir seçim bildirgesi hazırlamış ve miting-toplantılarda ağırlıklı biçimde yerel meseleler üzerinde durulmasını öngören, bir seçim stratejisi geliştirmiştir (Çitci, 2001: 79). Parti, yerel seçimlerde de toplumsal taban ve örgütlülüğünün daha güçlü olduğu İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerde görece daha yüksek oranda oy almış; Adıyaman, Muş ve Tokat şehirlerinin belediye başkanlığını kazanmıştır (Hazırbulan, 2017: 410).

Türkiye'nin koalisyon hükümetleri tarafından yönetildiği 1970'li yıllarda MSP, istikrarlı biçimde koalisyon hükümetlerinde temsil edilen bir siyasi parti olmuş; bu kapsamda önce, 1973

⁸ Erbakan'ın geniş çevreler tarafından tanınmasına olanak tanıyan söz konusu seçim, kimin TOB başkanı olacağından daha çok büyük, şehirlerde ikamet eden sermayedarlar ile taşradaki küçük-orta sınıf üretici arasındaki mücadelenin görünürlük kazanması biçiminde nitelenmelidir. Çıkar ve önceliklerinin, AP'nin idareci kadrosu tarafından görmezden gelindiğine inanan söz konusu taraflı sermayedarlar grubu, uzun vadede Millî Görüş Hareketi ve dolayısıyla Millî Görüş partilerinin beşerî sermayesine karşılık gelmiştir (Sarıbay, 1985: 96-97).

⁹ Necmettin Erbakan'ın, Millî Görüş Hareketi içindeki lider imajı ve kitleler üzerindeki etkileyciliği, Çalmuk (2004: 553) tarafından Erbakan figürünün; İslami siyasi hareket içinde bir ekol hâline gelişi ve giyim-kuşam, tavır-hareketler ve konuşmalarıyla Erbakan'a öykündükleri açıkça görülen hareketin her kademesinde görev alan binlerce gölge Erbakan'ın varlığıyla açıklanmaktadır.

seçimlerinin ardından Ecevit ve Erbakan'ın uzlaşısı neticesinde, toplumsal tabanlarının niteliği bakımından birbirine en uzak noktada bulunan iki siyasi partisinden müteşekkil; CHP-MSP Hükümeti kurulmuş; sonrasında ise koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle dağılan CHP-MSP Hükümeti yerine, AP lideri Süleyman Demirel'in liderliğinde; bakanlıkların, AP-MSP- CGP ve MHP arasında dağıtıldığı I. Milliyetçi Cephe Hükümeti oluşturulmuştur (Önder, 2020: 524-526).

Bu koşullar altında gerçekleştirilen 1977 seçimlerinde MSP, 1973'teki başarısının gerisinde kalmış; partinin oy oranı %11,8'den %8,6'ya; milletvekili sayısı ise 48'den 24'e düşmüştür (Ataay, 2020: 541). Bu gerileyişi, 1973-1977 arası siyasi-toplumsal gelişmelerden bağımsız biçimde ele almak doğru olmayacaktır. Ekim 1973'te partisi önemli oranda oy ve milletvekili kaybeden bir lider olarak Demirel, 1973-1977 arasında daha atak bir siyasi figüre dönüşmüş; sadece MSP'yi değil, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'yi de yanına alarak bir koalisyon hükümeti kurmayı başarmıştır. Bu süre zarfında; AP tarafından kurgulanan anti-komünizm odaklı, MSP'ye verilen oyların AP'yi zayıflatarak dolaylı biçimde CHP'nin mecliste salt çoğunluğu elde etmesine yol açacağı yönündeki propaganda 1977 seçimlerinde görece başarılı olmuş ve MSP oy kaybederken, AP'nin oylarında gözle görülür bir artış yaşanmıştır (Öz, 2020: 486-487). 1973-1977 seneleri arasında ilk kez oy kullanma hakkı elde eden seçmen nazarında da MSP, diğer sağ partiler AP ve MHP kadar başarılı olamamıştır. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, iki seçim arasında MHP'ye oy veren yurttaşların sayısı, İstanbul'da 18 binden 41 bine, Ankara'da 29 binden 77 bine, İzmir'de 5 bin 500'den 12 bine, Konya'da 14 binden 50 bine, Adana'da 26 binden 51 bine ve Bursa'da 4 binden 12 bine yükselirken; MSP, Ankara ve Bursa'da oylarını arttıramadığı gibi oylarının azalmasının da önüne geçememiş, İzmir ve Adana'da ise oylarını ancak sembolik ölçüde yükseltebilmiştir¹⁰ (YSK,2021). 1977 seçimleri bağlamında MSP-MHP ilişkisi, Alevi vatandaşların yoğun ölçüde ikamet ettiği şehirlerde¹¹ “*Reaksiyoner Sünni oylar*” üzerinden incelenebilmektedir. Toktamış Ateş, 1973 ve 1977 seçimlerini takiben kaleme aldığı iki yazıdan ilkinde, MSP'nin söz konusu oyların doğal adresi olmuş iken; 1977'de bu siyasal-toplumsal rolü, MHP'nin üstlendiği yorumunda bulunmaktadır (Ateş'den akt. Sarıbay, 1984: 166). MSP'nin seçim performansı özelinde bölge bazlı bir değerlendirme yapıldığı takdirde, ulaşılabilecek sonuç ise partinin, Doğu Anadolu bölgesindeki şehirlerde, Türkiye ortalamasının bir hayli üzerinde oy aldığı şeklindedir.¹²

Türkiye'nin yönetsel istikrarsızlık sorununa kalıcı bir çözüm üretemediği 1977-1980 yılları arasında da MSP, Demirel liderliğinde kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne bakan vererek doğrudan, yine Demirel tarafından kurulan ve 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle faaliyetlerine son verilen 43. Cumhuriyet Hükümeti'ne ise güven oylaması sürecinde destek vererek dolaylı biçimde ülke idaresinde etkili olmak istemiştir. 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında diğer siyasi partilere benzer biçimde MSP'nin de kurumsal kişiliğine son verilmiştir. MSP, söz konusu hükümetlerde bulunmak suretiyle hem kendisine her zaman mesafeli yaklaşmayı tercih eden laik karakterli sivil-asker bürokrasi karşısında meşruiyet kazanmak istemiş hem de tabanın radikalleşmesinin önüne geçmeyi amaçlamıştır.

¹⁰ İsmi anılan şehirler; 1973 ve 1977'de yurt genelinde en fazla sayıda seçmenin yaşadığı ve doğal olarak en fazla sayıda milletvekili ile mecliste temsil edilen şehirlerdir. 1973'te 300, 1974'te ise 400 binden fazla geçerli oyun kullanıldığı bir başka şehir yoktur. MSP ve MHP'nin oy artışlarının karşılaştırılma sebebi ise iki partinin de siyasi kimlikleri bakımından AP'nin sağında yer alması ve 1970'ler Türkiye'sindeki artan siyasal gerilimin bir sonucu olarak, uç sağ siyasete ilgi duyma kapasitesi yüksek milliyetçi-mukaddesatçı genç seçmenin, yöneleceği siyasi partiler olmalarıdır.

¹¹ Mezkûr yazıda seçim sonuçları incelenen iller; Elâzığ, Erzincan, Çorum, Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir ve Çankırı'dır.

¹² 1977 seçimlerinde Türkiye genelinde %8,6 oranında oy alan MSP; sırasıyla Adıyaman'da %19,2, Bingöl'de %25,4, Bitlis'te %18,3, Diyarbakır'da %17,9, Elâzığ'da %14, Hakkari'de %18,5, Mardin'de %23,2, Malatya'da %20,4, Muş'ta %17,9, Siirt'te %22, Van'da %20,5, Urfa'da ise %19,5 oranında oy almıştır (Girasun ve Tek, 2021).

3. Erken Dönem Millî Görüş Hareketinin Siyasal Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme

Millî Görüş Hareketi, erken dönem (1969-1980) sınırlılığı içerisinde çok sayıda çalışmanın konusu olmuş ve Millî Görüş Hareketi'nin MNP-MSP deneyimi, gerek 1970'ler Türkiye'sinin siyasal-toplumsal gelişmeleri gerekse de hareketin, 1980 sonrası siyasal yaşamdaki gelişimine devrettiği miras bakımından ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Bu kapsamda erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin siyasal kimliği üzerine bir değerlendirmeden bulunmadan önce, literatüre ilişkin genel bir değerlendirmede bulunmak yerinde olacaktır.

3.1. Erken Dönem Millî Görüş Hareketi Literatürü

Erken dönem Millî Görüş hareketine ilişkin (1969-1980) ismi anılması gereken ilk eser, Sarıbay (1985) tarihli ve yazarın doktora çalışmasının kitaplaştırılması yoluyla hazırlanan “Türkiye’de modernleşme din ve parti politikası MSP örnek olayı”dır. Sarıbay (1985) bu çalışmada toplumun belirli çevreleri tarafından Millî Görüş Hareketi’ne atfedilen, (her ne kadar aynı kullanım amacıyla olmasa da) hareketin lider kadrosu tarafından savunula gelen gelenekçilik-eskiye özlemi, Millî Görüş’ü anlayabilmek adına başvurulacak tek araç olarak kabul eden görüşün yetersizliğinden bahsetmekte ve Millî Görüş Hareketi’nin sanayileşme kavramından bağımsız biçimde açıklanmaya çalışılmasındaki zorluktan bahsetmektedir. Hareket, Sarıbay’ın ardından farklı yönleriyle çok sayıda akademik çalışmanın konusu olmuştur.

Maviş (1998), Çınar (2016), Çaha ve Baykal (2017); Millî Görüş hareketinin kuruluşu bağlamında MNP deneyimini ele almış, Poyraz (2006) ve Koltuk (2009); Millî Görüş Hareketi’nin, siyasal yaşamdaki yeri üzerine yaptığı çalışmalarda MNP-MSP’nin, hareketin gelişim sürecindeki rolünü ayrıntılı biçimde incelemiş, Akkır (2020) ve Eser (2013); MNP bağlamında din olgusunun Türk siyasetindeki rolünü Mert (2020); dinin kamusal alanda artan görünürlüğü temelinde Millî Görüş Hareketi’nin rolünü tartışmış, Yalanız ve Zabun (2021); erken dönem Millî Görüş partilerinin; eğitim ve kültür, Arpacı ve Baharçipek (2017); dış ilişkiler, Kurt vd., (2018); sağlık politikalarını analiz etmiş, Dursunoğlu (2016); Türk siyasal yaşamında merkez-çevre ilişkisi çözümlenmeleri bağlamında MNP’nin siyasal pozisyonunu belirlemeye çalışmıştır. Yorgancılar (2012)’de MNP-MSP deneyimiyle ilişkili biçimde dönemin siyasi-toplumsal gelişmelerine ilişkin bir okuma gerçekleştirmiş, Bayraktar (2007)’de 1970’ler Türkiye’sinde Millî Görüş gençliğinin siyasal-toplumsal meseleler hakkında geliştirdiği genel politik yaklaşımını ifade etmiştir. Seçimler ve erken dönem Millî Görüş Hareketi konulu çalışmalarda Eren (2016) ve Hazırbulan (2017)’de sırasıyla; 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri ve 9 Aralık 1973 Mahalli İdareler Seçimleri temelinde MSP’nin genel politikaları ve seçim sonuçlarının, Millî Görüş Hareketi açısından taşıdığı öneme ilişkin değerlendirmede bulunmuştur.

Landau (1974: 8) MSP Programı ve partinin, 1973 seçimleri öncesinde kamuoyuyla paylaştığı seçim beyannamesini inceleyerek; partinin, nihai amacının maddi ve manevi kalkınmanın sağlanması suretiyle; vatandaşların refah seviyesini arttırması ve ulusal güvenliği tesis edilmesi olduğu sonucuna ulaşmış, Yang ve Guo (2015: 3-4)’ nun Millî Görüş Hareketi’ne ilişkin değerlendirmesinde ise hareket; MNP evresinde, partinin isminde de anıldığı üzere yeni bir nizamın inşası gayretine sahip iken; MSP’nin kuruluşuyla başlayan süreçte sanayileşme ve iktisadi manada büyüme düşüncesi ön plana çıkması üzerinden tanımlanmıştır. Benzer şekilde Alkan (2013: 88)’da 1970’li yılların başından sonuna doğru Erbakan’ın konuşmalarında doğrudan veya dolaylı biçimde din olgusuyla ilişkili konuların oranının azaldığını buna karşılık; ekonomi, terörizm, hayat pahalılığı, bürokrasi-kamu yönetimi gibi konuların ağırlığının arttığını söylemektedir.

Özdalga (2007: 120) ise “Millî Görüş” sloganının, esasında dış dünyayla olan ilişkilerde hakkını arayan, sosyal bütünlüğe sahip bir ulus hedefi yansıttığını ileri sürmektedir. Bu sav, ekonomik olduğu kadar manevi kalkınmaya da ihtiyaç duyulduğu görüşüne kaynaklık etmektedir. Zira Türkiye’nin İslam’a sırt çevirmesi nihayetinde ülkenin, ulusal bütünlüğünün tehdit altına girmesi

sonucunu da doğurmuştur. Akın ve Coşkun (2017:8); 1969-1980 seneleri arasını kapsayacak biçimde hareketin, siyasal kimliğine dair değerlendirmelerinde 1973 senesinin bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemekte, MNP ve MSP sözcülerinin, 1973'e kadar kendilerini sağ bir parti olarak tanımlamakla birlikte, bu tarihten sonra ideolojik pozisyonlarını sağ veya sol kavramlarıyla ifade etmekten kaçındıklarını dile getirmektedirler. Bu değerlendirme, -en azından MNP'nin kuruluş evresi bağlamında- Mardin (1991: 105) tarafından da paylaşılmakta ve yazar, Erbakan'ın MNP'yi AP'nin sola kayması neticesinde sağdaki boşluğu dolduracak siyasi parti biçiminde tasvir ettiğini söylemektedir. Sarıbay ise (2004: 581) MNP Programı'nı merkeze alarak yaptığı değerlendirmede; parti ileri gelenlerinin, siyasal meseleleri değerlendirirken üçlü bir ayırım geliştirdiklerini AP'yi "liberal", CHP'yi ise "solcu" görüşün sözcülüğünü yapmakla eleştirirken kendilerini, "millî" görüşün samimi temsilcisi biçiminde nitelendiklerini ifade etmektedir. Çınar (2005: 81)'de Millî Görüş Hareketi, Kemalist modernleşme ile kurduğu ilişki bağlamında modernleşme projesinin mantığını korumak ve onda biçimsel bir değişiklik öngörmekle eleştirilmiş bu bağlamda bir sosyal mühendislik projesi biçiminde nitelenmiştir. Son olarak Akpınar ve Araman (2011: 78) Millî Görüş Hareketi'nin temelinde İslami değerlerin, kapitalist sistemle kurduğu ilişki çerçevesinde, kültürel/sembolik yeniden üretim sürecinin yattığını iddia etmiş; Millî Görüş Hareketi'nin tam olarak anlaşılabilmesinin, söz konusu kapitalist birikim sürecine etkide bulunmak ve bu süreci yönlendirmek tartışmalarından bağımsız ele alınamayacağını savunmuştur.

3.2. İslamcılık ile Muhafazakârlık Arasında Erken Dönem Millî Görüş Hareketi

Çok partili siyasal yaşamın ilk 20 senelik evresinde ağırlıklı biçimde DP ve AP'yi destekleyen İslamcı çevreler, 1960'ların sonlarından başlayarak müstakil bir siyasi parti kurmak yönündeki çalışmalarını hızlandırmış; MNP, bu bağlamda Ocak 1970'te hukuki kişilik kazanmıştır. MNP'nin ideolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmak adına incelenecek ilk belge 1970 tarihli, "MNP Kuruluş Beyannamesi'dir",

"Allah'ın Hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü menetme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimiz" (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 1) hitabıyla başlayan beyannamede, MNP gerek güncel siyaset gerekse de daha geniş ölçekli toplumsal meseleler hakkındaki temel fikirlerini sunmakta; bu kapsamda gerek kapitalist gerekse de sosyalist iktisadi anlayışa maddiyatçılık ve materyalistlik eleştirisi getirmektedir (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 2). Beyannamenin, "Tarihimiz" ve "Manevi Alanda Hâlimiz" başlıklı kısımlarında ise Batı ile ilişkiler ve Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi bağlamında eleştirel bir söylem geliştirilmekte; *"milletimizin, uzun asırlar gerek manevi gerek maddi ilimler sahasında insanlığa önderlik ettiği"* ancak *"Tanzimatla su yüzüne çıkan ve bilahare günden güne meşruiyet kazanmaya başlayan kozmopolitlik ve gayri millîlik hareketleri maddî ve manevî sahada gerilememize sebep olmuş ve İmparatorluğumuzu kısa zamanda çöktürmeye ve yıkmaya kâfi gelmiştir"* (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 4) ifadeleriyle MNP'nin Osmanlı-Türk modernleşmesine ilişkin tenkit edici tutumu özetlenmektedir. Özetle; MNP, tüzel kişilik kazandıktan sonra kamuoyuyla paylaştığı ilk metinde gerek retorik gerekse de politikalar bağlamında İslamcı çizgide konumlanacak bir siyasi parti olduğunu, vurgulamaktan geri durmamaktadır. Bu minvalde incelenmesinde fayda olan bir diğer metin MNP Programı'dır.

22 başlık altında 100 maddeden müteşekkil programda, farklı toplumsal meseleler hakkında MNP'nin görüşleri, ana hatlarıyla ifade edilmiştir. Programda, partinin temel amacı; *"Milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlâk ve faziletin kuvveden fiile çıkartılması ve cemiyetimize; nizam, huzur ve içtimai adalet vatandaşlarımıza ise saadet ve selamet getirmek"* (MNP Programı, 1970: 2) biçiminde tanımlanmıştır.

MNP Kuruluş Beyannamesi'ne benzer biçimde parti programının yazım sürecinde de bir ideoloji olarak İslamcılığın etkisi kuvvetli biçimde hissedilmektedir. Demokrasinin; *"Hakka en riayetkâr,*

en bilgili ve en liyakatli kimselerin millet hizmetine getirilmesi ve milletin en adil, en isabetli ve ilmi usullerle idaresi için hakkı arayan ve hakkın tahakkukuna çalışan hak ve hakikat otoritesine yol açan serbest imkânlar zemini” (MNP Programı, 1970: 2) olarak tarif edilmesi ve millî iradenin üzerinde konumlanamayacak kuvvet ve otoritenin, beşeriyet ile sınırlandırılması (MNP Programı, 1970: 5) programda, İslamcı diskurun egemenliğine işaret eden ifadeler olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Programın, “Vicdan Hürriyeti”, “Maarif Politikası” ve “İktisadî Politika” başlıklı kısımlarında da benzer şekilde merkez sağ veya soldaki siyasi partilerden önemle ölçüde ayrılmış; uzun yıllar süresince Millî Görüş Hareketi ile laiklik hassasiyetine sahip bürokrasi sınıfı arasındaki en ihtilafli meselelerden bir tanesi olan laiklik; parti programında, *“dine baskı veya dindarlara saygısızlık gayesine alet edilmemesi gereken”* sosyal bir olgu biçiminde tanımlanmış, MNP’nin, *“milletimizi, dini bilgiden kısmen veya tamamen mahrum bırakmaya müncer olabilecek yanlış politikanın yerine, dini hislerin istismarına mahal ve imkân bırakmayacak mahiyette bir eğitim ve öğretim politikası takip ve tatbik etmeye”*(MNP Programı, 1970: 3) taraftar olduğu söylenmiştir. Parti, eğitim alanındaki esas hedeflerini; medeniyetimizin, gelenek ve değer yargılarını gelecek nesillere başarılı biçimde aksettirmek ve esasında milletimizin sahip olduğu değerler çerçevesinde inşa edilen ancak daha sonra Batının, hâkimiyeti altına giren teknik ve teknolojik gelişmenin yurt sathında yayılması biçiminde sıralamaktadır. Millî Görüş siyasetinin, uzun erimli yolculuğunda belirli fikir akımları karşısında yürüttüğü esaslı muhalefet parti programının, “Maarif Politikası” başlıklı kısmında da yer bulmakta, bu kapsamda; *“Kökü dışarıda kozmopolit ve Marksist yıkıcı fikir cereyanlarının ve bunların doğurduğu mütefessih ahlakın cemiyetimize sirayet etmemesini temin ve bu türlü tesirlerden tamamen arınmamız için Millî Eğitim politikası ve kadrosu yeniden tanzim edilecektir”* (MNP Programı, 1970: 7) denilmektedir. “İktisadi Politika” alanında ise MNP Kuruluş Beyannamesi’nde geçen ifadeleri andırır biçimde; sosyalist ve kapitalist kalkınma modellerinin karşısında bulunduğu söylenmekte ve *“beşeriyeti kurtaracak tek çıkar yolun ahlaki nizam”* (MNP Programı, 1970: 12) olarak kabul edildiği eklenmektedir.

Millî Görüş Hareketi’nin 1970’ler Türkiye’inde siyasetin neresinde konumlandığı sorusuna yanıt bulmak için yararlanabilecek bir diğer kaynak ise Erbakan’ın, basına yansıyan demeç ve konuşmalarıdır. Erbakan, Konya bağımsız milletvekili adayı olduğu 1969 seçimleri öncesinde, gazeteci Yılmaz Çetiner ile gerçekleştirdiği mülakatta; Anayasa’nın 163.maddesinin, Türkiye’deki din ve vicdan hürriyetini kısıtladığını söylemekte ve mevcut koşullarda *“bizdeki din hürriyetinin hiçbir Batılı ülke ile mukayese edilemeyecek olup yalnızca Rusya ile kıyaslanabileceğini”* ifade etmekte, yine aynı görüşmede din ve devlet işlerinin ayrılığını konu edinen bir soruya karşılık; *“Dinle, devlet ayrı şeydir birleşmez, boş lâftır, uydurmadır... Gerçek değildir... Dinle devlet ayıdır, beraber yürür... Ayrılmalarına imkân yoktur”* şeklinde cevap vermektedir (Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan, 1971: 10-11), Benzer şekilde Ortak Pazar’ın TBMM’de müzakere edildiği 15 Mayıs ve 11 Aralık 1970 tarihli oturumlarda; Erbakan, söz konusu organizasyonun ekonomide çok siyasal bir teşekkül olduğunu vurgulamakta ve Türkiye’nin, halkının ekseriyeti Hristiyanlık dinine mensup ülkeler yerine, Pakistan gibi yine Türkiye ile ortak bir ticarete bölgesi kurmak amacındaki ülkelerle birlikte hareket etmesi gerektiği önerisinde bulunmaktadır (Erbakan, 1971: 38).

MNP-İslamcılık ilişkisi bağlamında Maviş ise meseleyi daha farklı bir bakış açısıyla değerlendirmekte ve hareketin/partinin sadece söylem ve politikalar bakımından değil, örgütlenme modeli bakımından da İslami pratiğe uygun davrandığını dile getirmektedir. MNP Tüzüğü’nün “Parti Teşkilatı” başlıklı ikinci kısmında ifade edildiği üzere, Büyük Kongre’nin altında, Genel Başkanlık makamının ise üzerinde konumlandırılan “Parti Yüksek Şurası” yazar tarafından İslami siyasetin, yönetim organları arasında en önemlisini oluşturan istişare ilkesinin görünümü biçiminde nitelenmektedir (Maviş’ten akt. Arpacı, 2017: 218).

İslamcılık, MNP'nin temel metinleri ve Erbakan'ın konuşmalarında varlığı güçlü biçimde hissedilen bir olgu olsa da MNP'nin Batılı tarzda muhafazakâr bir siyasi parti olmak düşüncesinden de bütünüyle uzaklaştığını söyleyebilmek mümkün değildir. Zira parti programında MNP'nin çağdaşı Batılı muhafazakâr partilere benzer biçimde mülkiyet, miras ve teşebbüs hürriyetinin gözetileceği açık biçimde ifade edilmekte ve yine MNP iktidarında, manevi kalkınmanın yanı sıra maddi kalkınma alanında önemli adımların atılacağı vaadinde bulunmaktadır (MNP Programı, 1970: 4-14).

AYM'nin 1971 Mayıs'ında aldığı karar çerçevesinde, MNP'nin hukuki kişiliğine son vermesini takiben partinin, temsilcisi olduğu toplumsal tabanın dağılmamasını ve siyaset sahnesinde kuvvetli biçimde görünür olmasını sağlamak amacıyla kurulan MSP, erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin ikinci ve daha uzun ömürlü siyasi partisidir.

Hareket, MSP'nin kuruluş evresinde MNP deneyiminden çıkardığı derslerle daha itidalli bir politik söylem geliştirmek gayesinde olmuş ve bu durum, özellikle parti programı ve tüzüğü gibi temel metinlerin içeriğine açık biçimde yansımıştır.

Programda, partinin esas gayesi açıklanıyor iken; MNP Programı'nda olduğu gibi “yüksek ahlâk” ve “fazilet” gibi kavramlara atıfta bulunulmamış, partinin demokrasi anlayışı; “*emanetin ehline teslim edilmesi*” şeklinde özetlenebilecek ve bu yönüyle, İslami öğretiye referans veren bir söylem çerçevesinde, tanımlanmamıştır (MSP Programı, 1976: 3) MNP ve MSP Programları arasında ciddi bir diskur farklılığının görüldüğü bir diğer başlıkta, “Vicdan ve Düşünce

”. MNP Programı'nda, bu başlık altında yer bulan lâiklik tanımında milletimizin uzun yıllar boyunca din ve vicdan tatbikatında en faziletli örnekleri sergilemiş olduğu dile getirilmişken, MSP Programı'nda bugüne karşı, geçmişi yücelten bu söylemden bilinçli şekilde uzak durularak laikliğin; düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğu ve inanç sahiplerine yönelik olası bir baskı karşısında engel oluşturacağı düşüncesi dile getirilmiştir (MSP Programı, 1976: 6). Partinin, laiklik olgusunu tarif ederken geliştirdiği bu olumlayıcı söylem, MNP'nin kapatılması sürecindeki laiklik tartışmalarıyla birlikte düşünüldüğü vakit, bir kat daha anlam kazanacaktır.

Benzer şekilde iki partinin programındaki “Maarif-Eğitim Politikaları” kısımlarında da esaslı bir farklılaşma yaşanmış; MNP Programı'nda, maarif politikasının esas gayesi; milletimizin fitratındaki yüksek ahlâk ve fazilet benzeri hasletlerin, gelecek nesillere intikal ettirilmesi olarak dile getirilirken, MSP Programı'nda böylesi bir ifadeye yer verilmesinden kaçınılmıştır (MSP Programı, 1976: 12-13). Özetle farklı konu başlıklarındaki örneklerin incelenmesi suretiyle de anlaşılabilen üzere, MSP, -en azından parti programı bağlamında-MNP ile karşılaştırıldığında, İslamcılık-muhafazakârlık hattında, öncülünün olduğu ölçüde, İslamcılık düşüncesine yakın bir siyasi parti hüviyetinde değildir. İslamcılık düşüncesiyle ilişkili biçimde gündeme gelen itidalli tavır bir anlamda, MSP'nin denge arayışına işaret etmekte; MSP'nin siyasi yelpazenin neresinde konumlandırılabilceği sorusuna yanıt vermemizi kolaylaştırmaktadır. MSP, özü itibarıyla Batı karşıtı olsa da 1970'ler Türkiye'sinde sanayileşme meselesini en çok gündeme alan siyasi partidir, bu sebeptendir ki partinin, eski ile yeniyi birleştirmeye çalışan “yeniden canlandırma” hareketi kapsamında düşünülmesi yerinde olacaktır. Yine bu kapsamda, yönetici elit nazarında meşruiyet elde etmek bir diğer deyişle müesses nizam ile barışı tesis etmek, Millî Görüş Hareketi açısından, hayati önem arz etmektedir. 1973 seçimleri sonrasında CHP ile kurulan koalisyon hükümeti ve Türkiye'nin kısa süreli koalisyon hükümetleriyle idare edildiği 1973-1980 devresinde MSP'nin hem CHP hem de AP ile koalisyon hükümeti kurabilmiş olması, söz konusu sistemle barışık hâlde görünmek çabasının, bir eseridir. Bu bilgilerden hareketle, MSP'nin İslamcı veya şeriatçı bir parti olarak nitelendirilmesindenense, İslamcıların veya Müslümanların partisi olarak nitelenmesi daha doğru olacaktır (Sarıbay, 1984: 217).

14 Ekim 1973 Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde, Erbakan'ın yurt sathında gerçekleştirdiği mitingler sırasında ise parti programı kaleme alınırken geliştirilen itidalli dil ve söylem görece terk

edilmiş; Erbakan partilerinin, “*ecnebi memleketlerde çıkan fikirlere kapılarak kurulan bir siyasi parti olmadığını*” (Erbakan, 1975: 89) güçlü biçimde vurgulamış, “*mevcut laiklik tabiatına son verileceği*” (Erbakan, 1975: 50); ülke genelinde; Umumi İlimler, Teknik İlimler ve Manevi İlimler üniversitelerinin kurulacağı ve İmam-Hatip Okulları’nın sayısının arttırılacağı gibi İslami tabanı konsolide etmek amaçlı vaatlerde bulunmuştur (Erbakan, 1975: 22-24).

1973-1977 yılları arasında kurulan koalisyon hükümetlerinin programlarının yazımında da MSP, etkili olmuş; bu kapsamda söz konusu hükümet programlarının ilkinde, “*çocuklarımıza töre ve geleneklerimizle milli hasletlerimize uygun ahlak kaidelerinin öğretilmesi gayesiyle ilk ve orta öğretimde mecburi ahlak derslerinin getirileceği*”, “*hızlandırılmış bir program çerçevesinde köylere imam atamalarının yapılacağı*” ve “*camii inşaatına ihtiyaç duyan köylerde inşaat için gerekli malzemelerin devlet tarafından karşılanacağı*” ifade edilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 3980-3981). Benzer şekilde, Süleyman Demirel’in liderliğinde kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti programında ise Ahlak derslerinin; İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam-Hatip Okulları mezunlarınca okutulması ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bünyesinde İslami ve ilmi araştırmalar yapmakla ilmi eserleri telif etmekle vazifeli bir İlim Heyeti’nin kurulacağı söylemi, MSP’nin program ve siyasalarının bir yansıması olarak koalisyon protokolünde yer bulmuştur (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 4596-4597).

XV. Dönem TBMM Çalışmaları sırasında MSP, sözcüleri tarafından yapılan konuşmalarda İslamcılık düşüncesinin tesiri, yoğun biçimde hissedilmiş; bilhassa Erbakan “*TRT’nin, milletin dinini tezyif edici veya onun anane ve örfünü küçük düşürücü bir neşriyat yapmaya hakkı olmadığı*” (MMTD, C.4, T.2, B.79: 267), “*Devlet Tiyatroları’nda sergilenen piyeslerin milletimizin özüne ve büyüklüğüne yabancı olmayan eserlerden seçilmesine azami özen gösterilmesi gerektiği*” (MMTD, C.4, T.2, B.79: 270), partilerinin yakın gelecekte tek başına iktidar olmasıyla, Kültür Sarayı’nda “*Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethini anlatan bir tiyatro oyununun oynatılacağı*” (MMTD, C.11, T.1, B.79: 276) “*pahalılıkla mücadele için sömürücü faizin bütünüyle kaldırılmasının şart olduğu*” (MMTD, C.9, T.2, B.40: 66) “*eğitimde materyalist felsefeden maneviyatçı anlayışa geçilmediği müddetçe anarşi ve terör olaylarının sonunun gelmeyeceği*” (MMTD, C.15, T.1, B.60: 441) şeklinde İslamiyet’in temel öğretisi ve savunularının güçlü biçimde vurgulayan ve bu yönüyle MSP’nin ideolojik pozisyonunu kamuoyuna ilan eden nitelikte konuşmalar gerçekleştirmiştir.

5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde, MSP, “İnanç ve Hamle” başlıklı bir genel broşür ve diğer siyasi partilere benzer biçimde bir “Seçim Beyannamesi” hazırlamıştır. Söz konusu iki belgede İslamcılık, daha önce hiç olmadığı ölçüde güçlü ve açık bir ifadeyle MSP siyasetindeki belirleyici değer olarak tarif edilmiş; koalisyon hükümetlerinin manevi kalkınma alanındaki icraatları; “1803 sayılı Cumhuriyetin 50.Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun” çerçevesinde; Anayasa’nın 163.maddesi kapsamında suçlar nedeniyle hapsedenlerin aften yararlanması, temel eğitim kurumlarında Millî Ahlâk derslerinin müfredata eklenmesi, müstehcen neşriyatla mücadelede önemli adımların atılması, millî ve ahlaki neşriyata yapılan baskının kaldırılması ve ecdadımızın bizlere miras bıraktığı tarihi eserler ve vakıflara gereken önemin verilmeye başlanması ve TCK’nın 163.maddesinin tadili hakkında çaba gösterilmesi biçiminde sıralanmıştır. Partinin, manevi kalkınma alanında gelecek beş seneye ilişkin vaatleri ise; Anadolu’da camii ve Kur’an-ı Kerim Kursu olmayan köy kalmaması, İmam-Hatip Okullarının kontenjan ve mezunlarının üniversite eğitimi alabileceği alanların sayısının arttırılması, Yüksek İslam Enstitüleri’nin nicelik ve nitelik bakımından geliştirilerek İslami İlimler Üniversite dönüştürülmeleri ve bu okullardan mezun olanların vali, kaymakam ve emniyet müdürü/amiri olabilmelerinin sağlanması şeklinde ifade edilmiş; Diyanet Teşkilatı mensuplarının madden ve manen taltif edilecekleri ve müstehcen neşriyata yönelik cezai müeyyidelerin yükseltileceği söylenmiştir (İnanç ve Hamle, 1977).

Parti seçim beyannamesinde, İslami öğelerle yüklü söylemini muhafaza etmiş; beyannamenin ilk ve son cümleleri, “Zafer İnananlarıdır ve Zafer Yakındır” şeklinde oluşturulmuştur (MSP Seçim Beyannamesi, 1977). Söz konusu beynamede MSP’nin geçmişteki belgelerinden farklı olarak eğitim politikası, ekonomi, din-vidan hürriyeti gibi başlıklara ek olarak dış politika alanında AP ve CHP’ye yönelik eleştiriler de dolaylı yünden de olsa İslamcılık üzerinden şekillenmiştir. İki partinin, Cezayir ve İsrail ile olan ilişkilerde geliştirdikleri tutuma ilişkin geliştirilen eleştirel söylem, MSP’nin, Türkiye’nin İslam Konferansı’na tam üye olması ve yine organizasyonun zirvelerinden birisinin İstanbul’da yapılmasının sağladığının ifade edilmesi bu kapsamda değerlendirmelidir. Yine beynamede, MSP’nin dış politika vizyonu, Türkiye’nin, İslam dünyasıyla geliştireceği iyi ilişkiler sayesinde, bölgede lider ülke hâline gelebileceği şeklinde özetlenmeye çalışılmıştır (MSP Seçim Beyannamesi, 1977: 78-85).

1977 seçimlerinden 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar geçen takribi 40 aylık zaman diliminde gerek Erbakan’ın TBMM’de yaptığı konuşmalar gerekse de MSP’nin, 1978 senesinde 4.Büyük Kongresi sebebiyle partililer ve kamuoyuyla paylaştığı dokümanda, 1973-1977 devresinde olduğu gibi partinin, söylem ve politikalarındaki hâkim düşünsel akım İslamcılık olmaya devam etmiştir.

15 Ekim 1978 tarihli MSP 4. Büyük Kongresi’nin ardından yayımlanan metin bu kapsamda incelenmesi gereken ilk belge niteliğindedir. 1977 seçimlerindeki oy ve milletvekili kaybının tabanda yarattığı hoşnutsuzluğun bertaraf edilmesi amacının açık biçimde gözlemlenebildiği kongre sonuç belgesinde, güçlü bir İslamcı retorik çerçevesinde MSP’nin, gücünü Hak ve hakkaniyette alan tek siyasi parti olduğu söylenmiş (MSP Kongre Sonuç Beyannamesi, 1978: 33), partinin verdiği mücadelenin “*hakki, batıla üstün tutmak*” olduğu ifade edilerek bu mücadelenin meşruluğunun alınan oyun çok ya da az olması değil, doğrudan hak dava olmasından kaynaklandığı savunulmuştur (MSP Kongre Sonuç Beyannamesi, 1978: 36).

XVI. Dönem TBMM çalışmaları sırasında da değişik vesilelerle meclis kürsüsüne çıkan Erbakan, ana hatlarıyla benzer içerikli konuşmalar gerçekleştirmiş, AP ve CHP izlediği politikalar bakımından materyalist düşünce prensibi ve kapitalist ekonomi anlayışına bağlılık ile tenkit edilmiş, MSP’nin ise maneviyatçı ve hakperest bir toplumsal-ekonomik düzen tahayyülüne sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu konuşmalardan, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) ve 1979 Yılı Bütçe Kanunu münasebetiyle, yapılanlarda Erbakan, hükümeti manevi kalkınma sahasında geri kalmakla eleştirmiş ve ülke gündemindeki anarşi olaylarını temelde maarif sisteminin; millî ve maneviyatçı olmaması, bu sistemden yetişen gençlerin ise yabancı fikir akımlarına ilgi duymalarıyla açıklamayı yeğlemiştir (MMTD, C.7, T.2, B.9: 332). Erbakan’ın Süleyman Demirel tarafından kurulan azınlık hükümetinin programına yönelik eleştirilerinin kaynağı ise MSP’nin ortağı olduğu hükümet programı ile mevcut program arasındaki farklılıklardır. Geçmişte partilerinin üyesi olduğu hükümet programında; “*maddi ve manevi kalkınmada, dinimizin ulvî prensiplerinden faydalanılacağı*”, “*TCK 163.madde ve 6187 sayılı kanununun tadil edileceği*”, “*millî ve manevi değerlere saldıran ahlak dışı yayınlar ve müstehcen neşriyatla sürekli mücadele edileceği*”, “*ilk ve orta öğretimde okutulan Ahlak derslerini, İmam-Hatip okulları ve Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarınca verilmesinin sağlanacağı*”, “*sosyoloji, felsefe ve psikoloji ders kitaplarının; millî ve manevi değerleri tahrip edici değil, güçlendirici bir bakış açısıyla yeniden kaleme alınacağı*”, “*meslek okullarında temel ahlak eğitimi dersinin verileceği*” ve “*idarenin, tekel ürünlerinin üretimi, kalite kontrolü ve dağıtımında herhangi bir rol üstlenmeyeceğine ilişkin bağlayıcı bir düzenlemenin yapılması gerektiği*” şeklinde ifadelerin yer verilmesine karşın AP’nin, tek başına kurduğu hükümet programında bu ifadelerin kullanımından kaçındığı dile getirilmiş, MSP’nin, halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkeler ile iyi ilişkiler geliştirmek hatta daha da öteye giderek İslam ülkelerinden müteşekkil, Birleşmiş Milletler (BM) benzeri bir ulus-üstü organizasyon, Ortak Pazar benzeri ekonomik birliktelik ve bir savunma örgütü kurmak gibi gayelere sahip iken, AP’nin bu düşüncenin bütünüyle uzağında olduğu savunulmuştur (MMTD, C.13, T.2, B.7: 118-123). Bu eleştiriler çerçevesinde MSP’nin asıl amacı;

partilerinin siyasa belirleme sürecinde İslamiyet'in esas ve önceliklerini göz önünde bulundurur iken; AP'nin böylesi bir düşünceye tevessül etmediğinin kamuoyuna ilan edilmesidir.

Türkiye'nin ağır hükümet bunalımları yaşadığı 1977-1980 seneleri arasında MSP, önce Demirel tarafından kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne bakan vermeyi daha sonra daha sonra ise yine Demirel liderliğinde ülkeyi 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar idare edecek yalnızca AP'li isimlerden oluşan azınlık hükümetine, güven oylamasında destek vermeyi kabul etmiştir. AP'ye sunulan bu destek, parti sözcüleri tarafından iktidar partisinin politikalarını benimsemekten ziyade, ülkenin yeni bir kriz ile karşı karşıya kalmamasını sağlamak adına sahip olunan sorumluluk ile açıklanmıştır.

Bu süreçte, İsrail meclisinin kabul ettiği bir yasa çerçevesinde, Kudüs'ün, İsrail'in "birleşik başkenti" olduğunun ilan edilmesi, MSP'yi iç siyasette daha aktif olmaya itmiş, önce AP Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen, hakkında verilen gensoru neticesinde görevden düşürülmüş (Milliyet, 06.09.1980) ardından ise Erbakan'ın seçim bölgesi olan Konya'da "Kudüs ve Millî Gençlik Günü" mitingi düzenlenmiştir.

Erkmen, hakkında verilen gensoru metninde Millî Görüş Hareketi'nin dış ilişkiler alanında sahip olduğu İslami hassasiyet, farklı ülkelerle geliştirilen ilişkiler bağlamında sarıh biçimde ifade edilmiş bakan ve dolayısıyla hükümet, Batı Trakya, Afganistan ve İran'daki Müslüman grupların davalarını sahipsiz bırakmak ve İsrail'in Müslüman coğrafyasında gerçekleştirdiği yeni yerleşim merkezleri tesis etme politikası karşısında sessiz kalmak ile tenkit edilmiştir (MMTD, C.16, T.1, B.128:812). Meclisteki oylamadan bir gün sonra Konya'da düzenlenen miting, MSP'nin kuruluşundan bu yana düzenlenen siyasi faaliyetler arasında İslamcı söylemin en açık ve keskin biçimde ifade edildiği organizasyon olmuş, halkının çoğunluğu Müslüman ülkelerden sağlanan katılım çerçevesinde MSP tezlerini, İslam kamuoyuna duyurmak fırsatı yakalamıştır. Erbakan, konuşmasında Kudüs meselesini, Hak ile batılın mücadelesi olarak telakki ettiklerini ve bu mücadelenin insanlık tarihi kadar eski bir maziye sahip olduğunu söylemiştir. Yine konuşmada milletimize çağrıda bulunularak batıl karşısında hak dava olan Millî Görüş çatısı altında birleşilmesi ve Hak-batıl çatışmasında Hakkın yanında olmanın bir Müslüman için dinen, namaz kılmak hükmünde olduğu dile getirilmiştir (Ata ve Karakaya, 2020: 94-95). Konya mitingi, katılımcıların profili ve yoğun biçimde tekrarlanan sloganlar bakımından da MSP'nin geçmişteki açık hava toplantılarıyla farklı nitelik arz etmiş, "Dinsiz Devlet, Yıkılacak Elbet", "Ya Şeriat Ya Ölüm", "Şeriat İslam'dır, Anayasa Kuran" gibi sloganlar, mitingden yalnızca 6 gün sonra gerçekleştirilen 12 Eylül (1980) askeri darbesinin de gerekçeleri arasında sayılmıştır (Ozan, 2015: 700). 12 Eylül (1980) darbesi neticesinde, siyasi partilerin tüzel kişilikleri feshedilmiş ve liderleri siyaseten yasaklı duruma getirilmiş, bu sürecin bir sonucu olarak Millî Görüş Hareketi'nin 1969-1980 senelerini kapsayan ilk/erken dönem varlığı son bulmuştur.

4. Sonuç

Türkiye'de çok partili siyasal sistemin inşası tabandan gelen bir baskı neticesinde uzun ve zahmetli bir sürecin neticesi olarak değil, II. Dünya Savaşı sonrasında iki bloğun egemenliği altına giren dünyada, Türkiye'nin kendisini, Batı Bloğunun parçası kılmak amacıyla gerçekleştirdiği bir eylem olmuş ve uzun süreli tek parti yönetimi, yine aynı partinin içinden çıkan kadrolarca kurulan DP tarafından sonlandırılmıştır.

Gerek 27 Mayıs (1960) askeri darbesine kadar ülkeyi yöneten DP gerekse de darbenin ardından yönetimin sivillere devredilmesiyle önce bir koalisyon hükümetiyle sonrasında ise tek başına ülke idaresini üstlenen AP, İslami hassasiyetleri güçlü olan seçmenlerden yoğun biçimde destek almışlarsa da kendilerini hiçbir zaman İslamcı sıfatıyla tanımlamamışlar; laiklik ve dinin kamusal alandaki görünürlüğü gibi meselelerde ana hatları bakımından CHP ile benzer politikalar geliştirmişlerdir.

1970’li yıllara gelindiğinde ise dünyanın farklı bölgelerinde radikal hareketlerin güçlenmesinin de bir sonucu olarak Türk siyasetinde de daha önce varlık fırsatı elde edemeyen görüşler, kurumlaşarak mecliste temsil edilmeye başlanmış, Millî Görüş Hareketi, böylesi bir siyasal-toplumsal koşullar bütününe ürün olarak doğmuştur.

Hareket, Erbakan’ın Konya’dan bağımsız milletvekili seçilerek meclise girdiği 1969’dan 12 Eylül 1980 darbesine kadar süren 11 senelik devrede MNP ve MSP ile ulusal ve yerel seçimlere katılmış, farklı koalisyon hükümetlerinde yer alarak ülke idaresinde söz sahibi olmuştur. Bu süreçte, 1969-1971 seneleri arasında partileşme için gerekli çalışmalar yapılmış, Ocak 1971’te kurulan MNP, Millî Görüş’ün siyaset sahnesindeki ilk temsilcisi olmuştur.

Partinin kuruluşu sürecinde kamuoyuyla paylaşılan metinler ve parti programında Türk siyasetinde daha önce hiç olmadığı kadar İslami öğelerin baskın olduğu bir dil ve söylem geliştirilmiş, bu bakımdan partinin İslami nizamın tesisini hedeflediği sonucuna varmak mümkün hâle gelmiştir.

Belirli dönemlerde, İslamcılık düşüncesi içinde zemin ve taraftar kazanan, nüfuz alanının genişleten bir akım olarak muhafazakârlık ise İslamcılığın, cari rejimle olan ilişkilerini sürdürmek adına başvurduğu bir araç niteliği arz etmiştir. İslamcılık bünyesinde güç kazanan muhafazakâr söylem ve eylem bütünlüğü, Millî Görüş Hareketi’nin erken döneminden başlayarak, Millî Görüş partilerince kullanılan bir enstrüman hâlini almış; bu kapsamda MSP’nin ihdasıyla başlayan süreçte ise parti programında MNP’de olduğu gibi doğrudan dini metinlere referansta bulunan bir dil yerine muhafazakârlık çerçevesinde şekillenen bir dil tercih edilmiştir. MSP, 1970’li yılların ikinci yarısından başlayarak ise siyaset sahnesinde artan kutuplaşma, sağ oyların adresi olmak adına AP-MHP ile girilen rekabet ve koalisyon hükümetlerinde yer almak suretiyle, devlet eliti nazarındaki meşruiyet sorununu ortadan kaldırmış veya önemsiz kılmış olmak vesilesiyle, muhafazakârlık-İslamcılık hattında İslamcılığa daha yakın duran bir siyasanın takipçisi olmaya özen göstermiş, partinin siyasal kimliğini tarif ederken Kıta Avrupa’sında ortaya çıkan ideolojik yaklaşımlarının hareketlerini tanımlamak adına yetersiz kaldığı ve partilerinin Türk-İslam medeniyetinin uzun ve köklü yolculuğunda bir durak olarak addedilmeleri gerektiği yorumunda bulunulmuştur. Özellikle, CHP ve AP’nin ekonomi, dış politika gibi alanlarda Batılı devletlerle iyi ilişkiler geliştirmek yönünde attığı adımların sonrasında MSP iç siyasette İslamcı etkinin daha güçlü biçimde hissedildiği bir söylem geliştirmeyi yeğlemiştir.

Özetle; erken dönem Millî Görüş Hareketi’nin siyasal karakteri hakkında yapılabilecek en genel değerlendirme; İslamcılık düşüncesinin hareketin karakterinin belirlenmesinde kilit rol oynadığı, 12 Mart (1971) muhtırası sonrasında olduğu gibi devlet idaresinde ordunun güçlendiği dönemlerde söz konusu İslamcı yönelimin nispeten hafifletildiği ancak başta AP olmak üzere diğer siyasi partiler ile gerçekleştirilen rekabet bağlamında İslamcı retoriğin canlılık kazandığı şeklindedir.

Kaynakça

- Ağırbaş, A.M. (2019). *Millî görüş siyaseti Milli Nizam Partisi’nden Fazilet Partisi’ne*. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Akın, R. (2014). *TBMM devleti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akın, M.H. ve Coşkun, B. (2017). Türkiye siyasi kültüründe sağ-sol ayrımı ve Millî Görüş Hareketi. *Turkish Studies*, 12(8), 1-10.
- Akkaş, H.H. (2003). Muhafazakâr siyasi düşünce kavramı üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 241-254.
- Akkır, R. (2020). Türkiye’de din ile siyaset ilişkisi bağlamında Millî Nizam Partisi. *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 115-138.

- Akpınar, N. ve Araman, S. (2011). Din ve kapitalizm sarmalında Millî Görüş Hareketi. *Praksis*, 26, 77-99.
- Aktay, Y. (2003). İslamcılıktaki muhafazakâr bakiye. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 5 Muhafazakârlık* içinde (346-361). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2008). İslamcılık ve bir modern melankoli: Eve dön(eme)mek. *Milel ve Nihal*, 5(3), 13-50.
- Alkan, T. (2013). The National Salvation Party in Turkey. In M.Heper & R. Israeli (Ed.), *Islam and politics in the Middle East* (pp.79-103). Cambridge: Cambridge University Press.
- Arpacı, I. (2017). *Türk siyasetinde Erbakan*. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Arpacı, I. ve Baharçipek, A. (2017). Millî görüş partilerinin programlarının dış politika analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 115-126.
- Ata, F. ve Karakaya, N. (2020). Millî Selamet Partisi’nin Konya’daki Kudüs mitinginin basına yansımaları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24, 85-124.
- Ataay, F. (2020). Ekonomik kriz, siyasi kutuplaşma ve terör gölgesinde 1977 seçimleri. Y. Tekin (Ed.), *Yüziüncü yılında TBMM: Oluşumu, çalışma şartları ve işlevleri* içinde (ss.537-561). Ankara: TBMM Yayınları.
- Atılğan, G. (2019). İdeoloji. G. Atılğan ve A. Aytekin (Haz.), *Siyaset bilimi* içinde (ss.285- 299). İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Aydın, S.ve Taşkın, Y. (2018). *1960’tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aykaç, B. ve Durgun, Ş. (2018). The changing political discourse of the Islamist movement in Turkey. *Arab Studies Quaterly*, 40(2), 155-174.
- Aytaç, A.M. (2017). Dünya görüşü ve ideoloji. Y. Taşkın (Ed.), *Siyaset* içinde (105-135). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aytepe, M. (2016). Doğuşundan günümüze İslamcılığın Türkiye seyri: Bir sınıflandırma denemesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 169-199.
- Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan. (1971). İzmir: İstiklal Matbaası.
- Baykal, Ö. (2021). Sağ bir siyaset olarak Millî Görüş Hareketi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 34-58.
- Bayraktar, Ö. (2007). *The National Outlook and its youth in the 1970’s*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Beneton, P. (1991). *Muhafazakârlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birler, Ö. (2019). Liberalizm. G. Atılğan ve A. Aytekin (Haz.), *Siyaset bilimi* içinde (ss.315-329). İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Boogers, M., & Voerman, G. (2010). Independent local parties in the Netherlands. *Local Government Studies*. 36(1), 75-90.
- Bora, T. (2012). *Türk sağının üç hâli milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Brennan, G., & Hamlin, A. (2004). Analytic conservatism. *British Journal of Political Sciences*, 34(4), 675-691.
- Bulut, Y. (2018). Hem yerli hem yabancı: Tercüme bir hareket olarak İslamcılık (?). *Türk Düşüncesinde Yerlilik ve Millilik Sempozyumu*, 1, 107-142.
- Çaha, Ö. (2004). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslami uyanış. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (476-493). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. ve Baykal, Ö. (2017). Millî Görüş Hareketi’nin kuruluşu: Türk siyasetinde Millî Nizam deneyimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), 788-806.
- Çakır, R. (2013). Millî Görüş Hareketi: Dün, bugün, yarın. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri içinde* (ss.753-775). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çavdar, T. (1995). *Türkiye’nin demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çetinkaya, B.A. (2008). Cumhuriyet Halk Partisinin İslamcı başbakanı: Şemsettin Günaltay. *Eskiye*, 7, 73-89.
- Çınar, M. (2004). Kemalist cumhuriyetçilik ve İslamcı Kemalizm. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce Cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.157-178). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çınar, M. (2005). *Siyasal bir sorun olarak İslamcılık*. Ankara: Dipnot Kitap.
- Çınar, Ö. (2016). *Türk siyasi hayatında Milli Nizam Partisi*, İstanbul: Kitap Dostu Yayınları.
- Çitci, O. (2001). *Yerel seçimler panoraması 1963-1999*. Ankara: TODAİE.
- Demirel, A. (2003). *Birinci mecliste muhalefet ikinci grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, F. (2017). Muhafazakâr ideolojide farklı düşünce gelenekleri bağlamında muhafazakârlığın doğası. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 15-34.
- Duran, B. (2004). Cumhuriyet dönemi İslamcılığı. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.129-157). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Türk siyasi hayatında merkez-çevre ikilemi: Millî Nizam Partisi (MNP) örneği. *International Journal of Academic Value Studies*, 2(2), 48-55.
- Edwards, B.M., & Beech, M. (2016). Labour parties, ideas transfer and ideological positioning: Australia and Britain compared. *Policy Studies*, 37(5), 486-498.
- Erbakan, N. (1971). *Mecliste ortak pazar*. İzmir: İstiklal Matbaası.
- Erbakan, N. (1975). *Millî görüş temel görüş*. A. Lelik (Haz.), Ankara: Dağarcık Yayınevi.
- Eren, K. (2016). *Millî Selamet Partisi ve 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri*. [Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Eser, H.B. (2013). Türk siyasal kültürü içinde dinin rolü üzerine bir açıklama çabası: Millî Görüş Hareketi ve Millî Nizam Partisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 201-224.
- Ete, H. (2003). Modernleşme ve muhafazakârlık kıskacında Türkiye’de İslamcılığın gelişimi. *Tezkire Dergisi*, 33, 42-63.
- Fedayi, C. (2004). AKP’nin siyasal kimliği üzerine bir değerlendirme: Kimlik arkadan gelsin. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 149-163.

- Fernandes, D., & Mandel, N. (2014). Political conservatism and variety seeking. *Journal of Consumer Psychology*, 24(1), 79-86.
- Gaub, F. (2014). Islamism and Islamists: A very short introduction. *European Union Institute for Security Studies*, 1.
- Gencer, B. (2013). Şeriatçılıktan medeniyetçiliğe İslamcılık: Bir İslamcılık tipolojisine doğru. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* içinde (ss.69-99). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Girasun, R.ve Tek, Ö.B. (2021). Merkez siyasetin Kürt açmazı. <https://www.perspektif.online/>, Erişim Tarihi: 21.07.2021.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güler, E.Z. (2014). Muhafazakârlık. H. B. Örs (Der.), *19.yüzyıldan 20.yüzyıla siyasi ideolojiler* içinde (ss.115-158). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Güneş, İ. (2017). *Atatürk dönemi Türkiye’inde milletvekili genel seçimleri 1919-1935*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güngörmez, B. (2004). Muhafazakâr paradigma: “dogma” ve “önyargı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 11-30.
- Hazırbulan, T. (2017). Millî Görüş’ün ilk yerel seçim tecrübesi: 9 Aralık 1973 Mahalli İdareler Seçimleri. *Turkish Studies Dergisi*, 12(8),393-416.
- Heywood, A. (2012). *Siyasi ideolojiler*. İstanbul: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. İstanbul: Adres Yayınları.
- Honetth, A. (2010). The political identity of green movement in Germany: Social-Philosophical reflections. *Critical Horizons*, 11(1), 5-18.
- Huntington, S. (1957). Conservatism as an ideology. *The American Political Science Review*. 51(2), 454-473.
- Kara, İ. (2013). Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri* içinde (ss.15-47). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karatepe, Ş. (2011). *Siyasi ideolojiler*. İstanbul: İz Yayınları.
- Kırkpınar, L. (2018). Demokrat parti ve din-siyaset ilişkisi. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 36, 349-359.
- Koca, B. (2019). Ellili yıllarda merkez sağ: Demokrat Partinin özgürlük ile istismar arasındaki dini politikaları. M.K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li yılları* içinde (ss.293-321). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koltuk, D.A. (2009). *Türk siyasi tarihinde Milli Nizam ve Milli Selamet Partileri*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Landau, J.M. (1976). The national salvation party in Turkey. *Asian and African Studies*, 11(1), 1-57.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Maviş, N. (1998). *Türk siyasal yaşamında Milli Nizam Partisi tarih, yapısı ve ideolojisi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- McClellan, D. (2009). *İdeoloji*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Mert, M.A. (2020). Dinin yeniden devlet alanına taşınmasında Millî Görüş Hareketi'nin rolü. *İmgelem Dergisi*, 4(6), 131-156.
- Millî Nizam Partisi. (1970). *Kuruluş beyannamesi*. Ankara: Nüve Matbaası.
- Millî Nizam Partisi. (1970). *Parti programı*. İstanbul: Haktanır Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1977). *Seçim beyannamesi*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1976). *Parti programı*. İstanbul: Diner Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1977). *İnanç ve hamle*. Ankara: Gaye Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1978). *4. Büyük Kongre sonuç beyannamesi*. Ankara: Elif Matbaacılık.
- Milliyet (1980). *Milliyet Gazetesi*. 06.09.1980.
- Nal, S. (2005). Demokrat Partinin 1950-1954 dönemi din siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri cilt 5 26 Mart 1971-17 Kasım 1974*. Ankara: TBMM Yayınevi.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri cilt 6 17 Kasım 1974-12 Kasım 1979*. Ankara: TBMM Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2014). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önder, T. (2020). XV. yasama dönemi (1973-1977) 12 Mart'tan çıkış ve yeniden kriz. Y. Tekin (Ed.), *Yüzüncü yılında TBMM: Oluşumu, çalışma şartları ve işlevleri içinde* (ss.513-537). Ankara: TBMM Yayınları.
- Özdalga, E. (2007). *Türkiye'de İslamcılığın seyri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poyraz, F. (2006). *Türk siyasal yaşamında Millî Görüş Hareketi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sadoğlu, H. ve Okutan, M.Ç. (2008). 1960'larda Türkiye'de din, siyaset ve demokrasi: muhafazakârlıktan İslamcılığa. *Demokrasi Platformu*, 4(14), 87-102.
- Sandler, T., & Arce M, D. G. (2002). A conceptual framework for understanding global and transnational public goods for health. *Fiscal Studies*, 23(2), 195-222.
- Sarıbay, A.Y. (1985). *Türkiye'de modernleşme din ve parti politikası "MSP örnek olayı"*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sarıbay, A. Y. (2004). Millî Nizam Partisi'nin kuruluşu ve programının içeriği. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.576-591) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Steinhaus, K. (1995). *Atatürk devrimleri sosyolojisi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Şengil, M.K. (1996). *Birinci dönem TBMM'de düşünce akımları*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1974). Cilt 4. toplantı 2, birleşim 79. ss. 200-229.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1974). Cilt 4. toplantı 1, birleşim 79. ss. 230-280
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1975). Cilt 9. toplantı 2, birleşim 40. ss. 31-95.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1975). Cilt 11. toplantı 1, birleşim 60. ss. 306-316.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1976). Cilt 15. toplantı 1, birleşim 60. ss. 434-464.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1978). Cilt 7. toplantı 2, birleşim 9. ss. 312-367.

- TBMM Tutanak Dergisi*, (1979). Cilt 13. toplantı 1, birleşim 7. ss.104-153.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1980). Cilt 16. Toplantı 1, birleşim 128. ss. 798-837.
- Tekin, Y. ve Okutan, M.Ç. (2011). *Türk siyasal hayatı*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Teziç, E. (1976). *100 soruda Türkiye’de siyasi partiler*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Torun, İ., ve Köni, H. (2013). Muhafazakârlık olgusu ve Amerika-Türkiye örneklerinde dini muhafazakârlık. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(38), 181-209.
- Uluç, A.V. (2014). Liberal muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal’ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 107-140.
- Ünsal, F. B. (2004). Mehmet Akif Ersoy. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.72-96). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2008). *Makbul vatandaşın peşinde II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Webb, P. (2005). Political parties and democracy: the ambiguous crisis. *Democratization*, 12(5), 633-650.
- Yalanız, Y., ve Zabun, B. (2021). Millî görüş partilerinin eğitim ve kültür politikalarının değerlendirilmesi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 750-778.
- Yang, C., & Guo, C. (2015). National outlook movement in Turkey: A study on the rise and development of Islamic political parties. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 9(3), 1-28.
- Yıldız, A. (2004). Ak Partinin yeni muhafazakâr demokrattığı: Türkiye siyasetinde adlandırma problemi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 34, 5-12.
- Yorgancılar, S. (2012). *Millî görüş 1969-1980*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021). 14 Ekim 1973 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021). 5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.
- Zabcı, F. (2020). Büyük Sokratesçi okullar ve siyaset. M. Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da siyasal düşünceler içinde* (ss.91-123). İstanbul: İletişim Yayınları